

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तव : निवडक मराठी कादंबऱ्यांच्या आधारे अध्ययन

प्रा. डॉ. प्रशांत काशिनाथ पाटील

धनदाई कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमळनेर

ई-मेल- pkpatil79@gmail.com

सारांश:

प्रस्तुत संशोधन निबंधात निवडक मराठी कादंबऱ्यांच्या आधारे ग्रामीण जीवनातील सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तवाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. भारतीय समाजरचनेचा कणा असलेला ग्रामीण समाज मराठी साहित्याचा महत्त्वपूर्ण विषय राहिला आहे. मराठी कादंबरीकारांनी ग्रामीण जीवनातील जातिव्यवस्था, आर्थिक विषमता, शेतकरी जीवनातील समस्या, दारिद्र्य, अशिक्षण, स्त्रीशोषण तसेच सामाजिक अन्याय यांचे वास्तववादी चित्रण केलेले दिसते. त्याचबरोबर ग्रामीण संस्कृतीतील परंपरा, रीतिरिवाज, लोकश्रद्धा, सण-उत्सव, सामूहिक जीवनपद्धती आणि मूल्यव्यवस्था यांचेही सजीव दर्शन कादंबऱ्यांतून घडते. वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करून या अभ्यासात व्यक्तिरेखा, कथानक आणि सामाजिक संदर्भांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या संशोधनातून मराठी कादंबरी ही ग्रामीण समाजाचे वास्तव मांडणारी तसेच सामाजिक परिवर्तनाची जाणीव निर्माण करणारी प्रभावी साहित्यिक माध्यमे असल्याचे स्पष्ट होते.

बीज संज्ञा: ग्रामीण जीवन, सामाजिक वास्तव, सांस्कृतिक वास्तव, मराठी कादंबरी, ग्रामीण समाज

प्रस्तावना:

मराठी साहित्यपरंपरेत ग्रामीण जीवनाचे चित्रण ही एक सशक्त आणि वास्तववादी साहित्यिक प्रवृत्ती म्हणून सातत्याने विकसित होत गेली आहे. भारतातील सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक संरचनेचा कणा असलेल्या ग्रामीण समाजाचे बहुआयामी वास्तव मराठी कादंबरीत प्रभावीपणे प्रतिबिंबित झालेले दिसते. ग्रामीण जीवन हे केवळ शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेपुरते मर्यादित नसून, त्यात जातिव्यवस्था, कौटुंबिक संबंध, परंपरा, लोकसंस्कृती, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, सण-उत्सव, स्त्री-पुरुष संबंध, तसेच सामाजिक विषमता यांसारख्या विविध घटकांचा समावेश होतो. या सर्व घटकांचे सखोल आणि संवेदनशील चित्रण मराठी कादंबरीकारांनी आपल्या साहित्यकृतींमधून केलेले आढळते. ग्रामीण समाजातील सामान्य माणसाचे जीवन, त्याचे संघर्ष, आशा-आकांक्षा, दुःख-वेदना आणि परिवर्तनाची धडपड यांचे वास्तववादी दर्शन घडविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य कादंबरी या साहित्यप्रकाराने केले आहे. बदलत्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत ग्रामीण जीवनावर होणारे परिणाम, आधुनिकतेचा प्रभाव, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक दारिद्र्य, शेतकरी जीवनातील संकटे आणि ग्रामीण स्त्रीचे शोषण यांसारख्या प्रश्नांना कादंबरीकारांनी आपल्या लेखनातून वाचा फोडलेली आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण संस्कृतीतील सामूहिकता, नातेसंबंधांची घट्ट वीण, लोकपरंपरा, बोलीभाषेची समृद्धी आणि जीवनमूल्यांची जपणूक यांचेही सजीव चित्रण मराठी कादंबऱ्यांतून दिसून येते. त्यामुळे मराठी कादंबरी ही ग्रामीण समाजाचे

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

केवळ प्रतिबिंब न राहता सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तवाचे चिकित्सक दस्तऐवज ठरते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात निवडक मराठी कादंबऱ्यांच्या आधारे ग्रामीण जीवनातील सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तवाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. ग्रामीण समाजरचनेतील अंतर्गत विसंगती, परंपरा आणि परिवर्तन यांमधील संघर्ष, तसेच साहित्याच्या माध्यमातून व्यक्त झालेली सामाजिक जाणीव समजून घेणे, हा या अध्ययनाचा मुख्य उद्देश आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व:-

प्रस्तुत अध्ययन ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तव समजून घेण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ग्रामीण समाज हा भारतीय समाजरचनेचा मूलाधार असून त्यातील समस्या, परंपरा आणि मूल्यव्यवस्था समजून घेणे सामाजिक अभ्यासासाठी आवश्यक ठरते. निवडक मराठी कादंबऱ्यांच्या आधारे केलेले हे अध्ययन ग्रामीण जीवनातील जातिव्यवस्था, आर्थिक विषमता, शेतकरी जीवनातील संघर्ष, स्त्रीचे स्थान, अज्ञान आणि सामाजिक अन्याय यांसारख्या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकते. यामुळे ग्रामीण समाजातील अंतर्गत विसंगती तसेच परंपरा आणि परिवर्तन यांतील संघर्ष स्पष्टपणे अधोरेखित होतो. मराठी कादंबरी ही केवळ साहित्यिक अभिव्यक्ती नसून ती सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब आणि सामाजिक जाणीव निर्माण करणारे प्रभावी माध्यम आहे, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. तसेच हे अध्ययन ग्रामीण साहित्यावरील संशोधनाला नवी दिशा देणारे असून विद्यार्थ्यांना, संशोधकांना आणि साहित्यप्रेमींना ग्रामीण समाज व संस्कृती समजून घेण्यास उपयुक्त ठरते.

अभ्यासाची व्याप्ती:-

प्रस्तुत अध्ययनाची व्याप्ती ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तव उलगडण्यापुरती मर्यादित आहे. या संशोधनात व्यंकटेश माडगूळकर यांची 'बनगरवाडी', आनंद यादव- 'झोंबी', 'नांगरणी', रा. रं. बोराडे- 'पाचोळा', उद्धव शेळके- 'धग' या निवडक मराठी कादंबऱ्यांचा आधार घेऊन ग्रामीण समाजातील जीवनपद्धती, सामाजिक रचना, जातिव्यवस्था, आर्थिक स्थिती, शेतकरी जीवनातील समस्या, स्त्रीचे स्थान, तसेच परंपरा व मूल्यव्यवस्थेचा अभ्यास करण्यात आला आहे. कादंबऱ्यांमधील व्यक्तिरेखा, कथानक, सामाजिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक घटक यांच्या आधारे ग्रामीण जीवनाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासात प्रामुख्याने सामाजिक-सांस्कृतिक पैलूंवर भर देण्यात आला असून राजकीय किंवा तांत्रिक बाबींचा सविस्तर विचार करण्यात आलेला नाही. तसेच हा अभ्यास विशिष्ट कालखंडातील आणि निवडक लेखकांच्या कादंबऱ्यांपुरताच सीमित आहे. त्यामुळे सर्व मराठी ग्रामीण साहित्याचे संपूर्ण प्रतिनिधित्व करण्याचा दावा न करता, ग्रामीण जीवनाच्या वास्तवाचे सम्यक आकलन करून देणे, हीच या अध्ययनाची प्रमुख व्याप्ती आहे.

ग्रामीण समाजरचनेचे साहित्यिक महत्त्व :-

ग्रामीण समाजरचना ही मराठी साहित्याची मूलभूत आणि प्रेरणादायी चौकट राहिली असून तिचे साहित्यिक महत्त्व अत्यंत व्यापक स्वरूपाचे आहे. महाराष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनाची घडी प्रामुख्याने ग्रामीण समाजावर आधारलेली असल्यामुळे मराठी साहित्याला ग्रामीण जीवनापासून वेगळे करता येत नाही. ग्रामीण समाजातील जातिव्यवस्था, शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था, कुटुंबसंस्था, परंपरा, रूढी, श्रद्धा-अंधश्रद्धा आणि लोकसंस्कृती या घटकांनी मराठी साहित्याला आशय

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

आणि स्वरूप दिले आहे. विशेषतः कादंबरी या साहित्यप्रकाराने ग्रामीण समाजरचनेचे वास्तववादी चित्रण करून समाजातील दडलेली वास्तवता उघड केली आहे. ग्रामीण समाजातील सामान्य माणसाचे जीवन, त्याचे कष्ट, संघर्ष, शोषण, अन्याय आणि परिवर्तनाची आकांक्षा यांचे संवेदनशील दर्शन साहित्याच्या माध्यमातून घडते. ग्रामीण समाजरचना ही केवळ पार्श्वभूमी म्हणून न वापरता मराठी साहित्याने तिला केंद्रस्थानी ठेवून सामाजिक प्रश्नांवर भाष्य केले आहे. यामुळे साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब ठरण्याबरोबरच समाजबदलाचे साधनही ठरते. ग्रामीण समाजातील अंतर्गत विसंगती, जातीय व आर्थिक विषमता, स्त्रीचे दुय्यम स्थान आणि शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या प्रश्नांना साहित्यिक व्यासपीठ मिळाले आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण संस्कृतीतील सामूहिकता, नातेसंबंधांची घट्ट वीण, कष्टाची प्रतिष्ठा आणि नैतिक मूल्ये यांचेही सकारात्मक चित्रण साहित्यातून झालेले आहे. त्यामुळे ग्रामीण समाजरचनेचे साहित्यिक महत्त्व हे केवळ वास्तव मांडण्यात नसून, समाजातील अन्यायाविरुद्ध जागृती निर्माण करणे, मानवी मूल्यांचे संवर्धन करणे आणि परिवर्तनाची जाणीव घडवून आणणे यामध्ये दडलेले आहे. अशा प्रकारे ग्रामीण समाजरचना ही मराठी साहित्याची आत्मा बनून साहित्याला सामाजिक जाणीव आणि सांस्कृतिक ओळख प्रदान करते.

निवडक मराठी कादंबऱ्यांचे लेखकनिहाय विश्लेषण:

1. व्यंकटेश माडगूळकर – ‘बनगरवाडी’

व्यंकटेश माडगूळकर यांची ‘बनगरवाडी’ ही कादंबरी मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या परंपरेतील एक महत्त्वाची वास्तववादी कलाकृती मानली जाते. या कादंबरीत ग्रामीण निसर्ग, पाण्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व, पशुपालनावर आधारित उपजीविका आणि भटक्या समूहांचे जीवन अत्यंत संवेदनशीलतेने मांडले आहे. दुष्काळग्रस्त परिस्थितीत पाण्यासाठी होणारा संघर्ष, जनावरांचे जीवन आणि माणसाच्या जगण्यातील अनिश्चितता यांचे चित्रण कादंबरीला सामाजिक वास्तवाची धार देते. माडगूळकरांनी निसर्ग आणि मानव यांचे परस्परसंबंध अधोरेखित करत ग्रामीण जीवनातील कष्ट, सहनशीलता आणि सामूहिकता प्रभावीपणे उलगडली आहे.

2. आनंद यादव – ‘झोंबी’, ‘नांगरणी’

आनंद यादव यांच्या ‘झोंबी’ आणि ‘नांगरणी’ या कादंबऱ्या ग्रामीण जीवनाचे आत्मकथनात्मक व अनुभवप्रधान चित्रण करणाऱ्या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या आहेत. ‘झोंबी’ या कादंबरीत ग्रामीण बालपण, शिक्षणासाठी करावी लागणारी धडपड, दारिद्र्य आणि सामाजिक विषमता यांचे विदारक वास्तव उलगडते. शिक्षण हे परिवर्तनाचे साधन असले तरी त्यासाठी ग्रामीण विद्यार्थ्यांना करावा लागणारा संघर्ष या कादंबरीत ठळकपणे दिसतो. ‘नांगरणी’ मध्ये कष्टकरी जीवन, श्रमाची प्रतिष्ठा आणि ग्रामीण समाजातील श्रमिकांचे जगणे प्रामुख्याने मांडले आहे. आनंद यादव यांचे लेखन ग्रामीण समाजातील खालच्या स्तरातील जीवनाचा प्रामाणिक दस्तऐवज ठरते.

3. रा. रं. बोराडे – ‘पाचोळा’

रा. रं. बोराडे यांची ‘पाचोळा’ ही कादंबरी ग्रामीण राजकारण, सत्तासंबंध आणि सामाजिक उतरंड यांचे सूक्ष्म विश्लेषण करणारी आहे. या कादंबरीत गावातील राजकीय हस्तक्षेप, सत्ताधारी वर्गाचे वर्चस्व आणि सामान्य माणसाच्या जीवनावर होणारे त्याचे

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

परिणाम स्पष्टपणे दाखवले आहेत. ग्रामीण समाजातील सत्ता ही केवळ राजकीय नसून ती जात, पैसा आणि परंपरा यांवर आधारित असल्याचे बोरडे दाखवून देतात. पाचोळा ग्रामीण समाजातील मूल्यभ्रंश, संधीसाधूपणा आणि नैतिक अधःपतन यांचे वास्तववादी चित्रण करणारी महत्त्वाची कादंबरी आहे.

4. भास्कर चंदनशिव – ‘मुरार’

भास्कर चंदनशिव यांची ‘मुरार’ ही कादंबरी ग्रामीण वास्तव, शोषण आणि संघर्षाचे प्रखर चित्रण करणारी आहे. मराठवाड्यातील ग्रामीण समाजातील दारिद्र्य, सामाजिक अन्याय, जातीय शोषण आणि मानवी वेदना या कादंबरीत तीव्रतेने व्यक्त झालेल्या आहेत. ‘मुरार’ मधील व्यक्तिरेखा या व्यवस्थेने पिचलेल्या असूनही संघर्षशील आहेत. चंदनशिव यांच्या लेखनात ग्रामीण समाजातील क्रूर वास्तव लपवलेले नाही, उलट ते निर्भीडपणे समोर आणले आहे. त्यामुळे ही कादंबरी ग्रामीण शोषितांच्या आवाजाचे प्रतिनिधित्व करते.

5. उद्धव शेळके – ‘धग’

उद्धव शेळके यांची ‘धग’ ही कादंबरी कष्टकरी वर्गाच्या जीवनसंघर्षाचे आणि श्रमसंस्कृतीचे प्रभावी चित्रण करते. या कादंबरीत श्रमिकांचे दैनंदिन जीवन, त्यांच्या कष्टांची दाहकता आणि जगण्यासाठीची धडपड स्पष्टपणे मांडली आहे. ‘धग’ मधील जीवन हे संघर्षांनी भरलेले असून त्यातून ग्रामीण समाजातील आर्थिक विषमता आणि श्रमाचे शोषण उघड होते. शेळके यांनी कष्टकरी माणसाच्या जीवनातील वेदना, असुरक्षितता आणि आत्मसन्मान यांचे संवेदनशील दर्शन घडवले आहे.

या निवडक मराठी कादंबऱ्यांतून ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तव विविध अंगांनी उलगडते. प्रत्येक लेखकाचा दृष्टिकोन वेगळा असला तरी सर्वांनी ग्रामीण समाजातील संघर्ष, परिवर्तन आणि मानवी मूल्यांचे वास्तववादी चित्रण करून मराठी ग्रामीण कादंबरीला समृद्ध केले आहे.

ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक वास्तव:-

1. कृषी-आधारित समाज व शेतकरी जीवन:

ग्रामीण समाजाची सामाजिक रचना प्रामुख्याने कृषीवर आधारित असून शेती हेच जीवनाचे मुख्य साधन मानले जाते. शेतकरी जीवन हे निसर्गाच्या लहरींवर अवलंबून असल्यामुळे पाऊस, दुष्काळ, पूर आणि हवामानातील बदल यांचा थेट परिणाम ग्रामीण समाजावर होतो. मराठी कादंबऱ्यांतून शेतकऱ्यांचे कष्टकरी जीवन, अपुरी सिंचनव्यवस्था, कर्जबाजारीपणा, उत्पादनखर्च आणि बाजारातील अस्थिरता यांचे वास्तववादी चित्रण आढळते. शेती ही केवळ उपजीविकेचे साधन नसून ती ग्रामीण संस्कृतीचा अविभाज्य भाग असल्याचे साहित्यांतून स्पष्ट होते.

2. जातिव्यवस्था, वर्गसंघर्ष व शोषण:

ग्रामीण समाजातील जातिव्यवस्था ही सामाजिक विषमतेचे प्रमुख कारण ठरते. जन्मावर आधारित जातीय ओळख ही व्यक्तीचे सामाजिक स्थान, व्यवसाय आणि मान-सन्मान निश्चित करते. मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांत उच्चवर्णीयांकडून दलित व मागास

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

वर्गावर होणारे सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक शोषण प्रकर्षाने मांडले गेले आहे. जातीय भेदभाव, अस्पृश्यता आणि वर्गसंघर्ष यांमुळे ग्रामीण समाजात सतत तणाव आणि अन्यायाची स्थिती निर्माण झाल्याचे चित्रण आढळते.

3. दारिद्र्य, बेरोजगारी व स्थलांतर:

दारिद्र्य आणि बेरोजगारी या ग्रामीण समाजातील गंभीर समस्या असून त्यांचा थेट परिणाम मानवी जीवनावर होतो. अपुरी रोजगारसंधी, शेतीवरील अवलंबित्व आणि वाढती लोकसंख्या यांमुळे ग्रामीण युवकांमध्ये बेरोजगारी वाढताना दिसते. मराठी कादंबऱ्यांतून उपजीविकेसाठी शहरांकडे होणारे स्थलांतर, त्यामुळे उद्ध्वस्त होणारे कुटुंबजीवन आणि ग्रामीण समाजाची ढासळणारी रचना प्रभावीपणे मांडली आहे.

4. ग्रामीण स्त्रीचे स्थान व समस्या:

ग्रामीण समाजात स्त्रीचे स्थान प्रामुख्याने पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे दुय्यम ठरलेले दिसते. घरकाम, शेतीकाम आणि कष्टकरी जीवनात तिचा मोठा वाटा असूनही तिचे श्रम दुर्लक्षित राहतात. अशिक्षण, आर्थिक अवलंबित्व, सामाजिक बंधने आणि कौटुंबिक हिंसाचार यांमुळे ग्रामीण स्त्री विविध समस्यांना सामोरी जाते. मराठी कादंबऱ्यांत ग्रामीण स्त्रीच्या वेदना, संघर्ष आणि आत्मसन्मानाचे संवेदनशील चित्रण आढळते, ज्यातून ग्रामीण समाजातील स्त्रीस्थितीचे वास्तव उलगडते.

साहित्याचा आढावा :-

मराठी कादंबरी आणि ग्रामीण समाज यांतील परस्परसंबंध स्पष्टपणे दिसून येतो. ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तव हे मराठी साहित्याचे एक महत्वाचे केंद्रबिंदू राहिले असून विविध अभ्यासकांनी या विषयाचा वेगवेगळ्या दृष्टीकोनांतून विचार केला आहे. ग. प. देशपांडे (2002) यांनी “मराठी कादंबरी आणि सामाजिक वास्तव” या ग्रंथात “मराठी कादंबरी ही समाजातील वास्तव परिस्थितीचे प्रतिबिंब कसे आहे.”¹ याचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते कादंबरीकार समाजातील संघर्ष, विषमता आणि परिवर्तन यांना कलात्मक स्वरूप देतात. ग्रामीण समाजातील जातीय भेदभाव, आर्थिक दारिद्र्य आणि मानवी नातेसंबंध यांचे वास्तववादी चित्रण मराठी कादंबरीत कसे उमटले आहे, हे त्यांनी अधोरेखित केले आहे. हा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनासाठी मूलभूत सैद्धांतिक आधार देतो.

ग्रामीण समाज आणि मराठी साहित्य यांचे नाते स्पष्ट करतांना न. जाधव (2008) यांचा, “ग्रामीण समाज आणि मराठी साहित्य” हा ग्रंथ विशेष महत्वाचा ठरतो. “त्यांनी ग्रामीण समाजरचनेचा ऐतिहासिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला असून ग्रामीण जीवनातील परंपरा, रूढी, जीवनपद्धती आणि सामाजिक समस्या यांचे साहित्यिक प्रतिबिंब कसे उमटते.”² हे स्पष्ट केले आहे. जाधव यांच्या मते मराठी साहित्य हे ग्रामीण समाजाचे केवळ वर्णन न करता त्यातील अंतर्गत विसंगती, संघर्ष आणि बदलती मानसिकता अधोरेखित करते. याच अनुषंगाने ब. वि. पाटील (2004) यांनी “मराठी कादंबरी : स्वरूप आणि परंपरा” या ग्रंथात मराठी कादंबरीचा विकासक्रम मांडतांना ग्रामीण कादंबरीचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि तिची सामाजिक भूमिका स्पष्ट केली आहे. “ग्रामीण कादंबरी ही परंपरा आणि परिवर्तन यांच्या संघर्षाचे साहित्यिक माध्यम असल्याचे ते नमूद करतात.”³

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात य. दि. फडके (2001) यांचे “सामाजिक परिवर्तन आणि मराठी साहित्य” हे संशोधन महत्वाचे ठरते. त्यांनी, “मराठी साहित्याच्या माध्यमातून समाजातील बदलती मूल्यव्यवस्था, नव्या सामाजिक जाणिवा आणि परिवर्तनशील विचारधारा कशी व्यक्त होते.”⁴ याचा अभ्यास केला आहे. ग्रामीण समाजातील शोषण, अन्याय आणि विषमता यांविरुद्ध साहित्याने भूमिका घेतल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले आहे. याच धर्तीवर द. लांजेवार (2009) यांनी “दलित साहित्य आणि ग्रामीण वास्तव” या ग्रंथात “ग्रामीण समाजातील दलितांच्या जीवनवास्तवाचे विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या अभ्यासातून ग्रामीण समाजातील जातीय शोषण, अस्पृश्यता आणि सामाजिक अन्याय यांचे विदारक चित्र समोर येते.”⁵ हा दृष्टिकोन ग्रामीण सामाजिक वास्तवाच्या अभ्यासाला अधिक व्यापक बनवतो.

ग्रामीण समाजातील स्त्रीजीवनाचा विचार करता स. तांबे (2014) यांचा, “ग्रामीण स्त्रीजीवन आणि मराठी कादंबरी” हा अभ्यास महत्वाचा आहे. त्यांनी “ग्रामीण स्त्रीचे स्थान, तिचे कष्ट, शोषण, कौटुंबिक बंधने आणि सामाजिक मर्यादा यांचे विश्लेषण मराठी कादंबऱ्यांच्या आधारे केले आहे. त्यांच्या मते ग्रामीण स्त्री ही समाजाच्या केंद्रस्थानी असूनही तिला दुय्यम स्थान दिले जाते.”⁶ म. गाडगीळ (2006) यांनी “ग्रामीण समाज आणि सांस्कृतिक परिवर्तन” या ग्रंथात “ग्रामीण संस्कृतीतील बदल, आधुनिकतेचा प्रभाव आणि पारंपरिक मूल्यांवरील त्याचा परिणाम यांचा अभ्यास केला आहे. ग्रामीण संस्कृती ही स्थिर नसून ती सतत बदलत्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीनुसार घडत असल्याचे ते स्पष्ट करतात.”⁷

ग्रामीण जीवनाच्या सांस्कृतिक पैलूंवर लक्ष केंद्रित करताना गोकुळे (2010) यांनी मराठी कादंबऱ्यांतील “ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करताना निसर्ग, शेती, परंपरा आणि मानवी संबंध यांचे वास्तववादी सादरीकरण कसे केले आहे.”⁸ हे दाखवून दिले आहे. स. सावंत (2012) यांनी लोकसंस्कृती, बोलीभाषा, सण-उत्सव आणि ग्रामीण ओळख यांचे साहित्यिक महत्त्व स्पष्ट केले आहे. तसेच अ. रा. कुलकर्णी (2015) यांनी आधुनिक मराठी कादंबरीतील सामाजिक वास्तववादाचा अभ्यास करून ग्रामीण जीवनातील बदलती सामाजिक जाणीव अधोरेखित केली आहे. या सर्व अभ्यासांचा एकत्रित विचार करता असे दिसून येते की ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तव हे मराठी कादंबरीत बहुआयामी स्वरूपात व्यक्त झाले आहे. तथापि, निवडक मराठी कादंबऱ्यांच्या आधारे सामाजिक आणि सांस्कृतिक वास्तवाचा समन्वित अभ्यास करण्याची गरज अजूनही आहे. हीच उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आलेला आहे.

ग्रामीण जीवनाचे सांस्कृतिक वास्तवः

1. लोकसंस्कृती, परंपरा व रीतिरिवाजः

ग्रामीण जीवनाचे सांस्कृतिक वास्तव समजून घेताना लोकसंस्कृती, परंपरा आणि रीतिरिवाज यांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे ठरते. ग्रामीण समाजाची सांस्कृतिक ओळख ही पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या परंपरांवर आधारित असते. जन्म, विवाह, मृत्यू यांसारख्या संस्कारांशी निगडित विधी, ग्रामदेवतेची उपासना, सामूहिक पूजा आणि सामाजिक प्रथा या ग्रामीण समाजाच्या सांस्कृतिक रचनेचा अविभाज्य भाग आहेत. मराठी कादंबऱ्यांतून या परंपरांचे सजीव आणि वास्तववादी चित्रण आढळते. या

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

परंपरा एकीकडे सामाजिक एकात्मता निर्माण करतात, तर दुसरीकडे काही वेळा रूढीवादी मानसिकतेमुळे सामाजिक बदलांना अडथळा ठरतात, हेही साहित्यांतून स्पष्ट होते.

2. सण-उत्सव, श्रद्धा व अंधश्रद्धा:

ग्रामीण जीवनातील सण-उत्सव हे केवळ आनंदोत्सव नसून ते सामूहिक जीवनभावनेचे प्रतीक असतात. दिवाळी, होळी, पोळा, दसरा, यात्रा आणि जत्रा यांसारख्या उत्सवांमधून ग्रामीण समाजातील परस्पर संबंध, सहकार्य आणि सांस्कृतिक एकात्मता प्रकट होते. मराठी कादंबऱ्यांत या उत्सवांचे रंगीबेरंगी व भावनिक चित्रण आढळते. मात्र याचबरोबर श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यांची सरमिसळही ग्रामीण समाजात दिसून येते. दैववाद, नवस-फेडी, भूत-प्रेत, जादूटोणा यांसारख्या अंधश्रद्धांमुळे ग्रामीण जीवनावर होणारे दुष्परिणाम कादंबरीकारांनी चिकित्सक दृष्टिकोनातून मांडले आहेत.

3. ग्रामीण भाषाशैली व बोलीभाषा:

ग्रामीण संस्कृतीचे प्रभावी दर्शन घडविण्याचे एक महत्वाचे माध्यम म्हणजे ग्रामीण भाषाशैली आणि बोलीभाषा होय. मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये बोलीभाषेचा वापर करून लेखकांनी ग्रामीण जीवन अधिक जिवंत आणि वास्तववादी केले आहे. म्हणी, वाक्प्रचार, स्थानिक शब्दप्रयोग आणि सहज संवादशैली यांमधून ग्रामीण माणसाची मानसिकता, भावभावना आणि सामाजिक संबंध उलगडतात. ही भाषाशैली केवळ संवादाचे साधन नसून ग्रामीण संस्कृतीची ओळख आणि आत्मा ठरते.

4. मूल्यव्यवस्था व नैतिक संकल्पना:

ग्रामीण समाजाची मूल्यव्यवस्था ही प्रामुख्याने परंपरागत नैतिक संकल्पनांवर आधारित असते. कष्टाची प्रतिष्ठा, प्रामाणिकपणा, आपुलकी, सहकार्य, नातेसंबंधांची निष्ठा आणि सामूहिक जबाबदारी ही ग्रामीण जीवनाची मूलभूत मूल्ये आहेत. मराठी कादंबऱ्यांतून या मूल्यांचे गौरवपूर्ण चित्रण आढळते. तथापि, आधुनिकतेचा प्रभाव, आर्थिक दबाव आणि राजकीय हस्तक्षेप यांमुळे या मूल्यांमध्ये होत असलेली झीजही लेखकांनी अधोरेखित केली आहे. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचे सांस्कृतिक वास्तव हे परंपरा आणि परिवर्तन यांच्या संघर्शातून सतत घडत असल्याचे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष:-

प्रस्तुत अध्ययनातून ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तव मराठी कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून अत्यंत प्रभावीपणे उलगडत असल्याचे स्पष्ट होते. ग्रामीण समाज हा भारतीय सामाजिक रचनेचा कणा असून त्यातील जीवनसंघर्ष, परंपरा, मूल्यव्यवस्था आणि अंतर्गत विसंगती यांचे वास्तववादी चित्रण मराठी कादंबरीकारांनी संवेदनशीलतेने केलेले आढळते. जातिव्यवस्था, सामाजिक विषमता, आर्थिक दारिद्र्य, शेतकरी जीवनातील संकटे, शिक्षणाचा अभाव आणि ग्रामीण स्त्रीचे दुय्यम स्थान यांसारख्या गंभीर सामाजिक प्रश्नांना कादंबऱ्यांतून स्पष्टपणे अधोरेखित करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण संस्कृतीतील परंपरा, लोकसंस्कृती, सण-उत्सव, बोलीभाषा आणि सामूहिक जीवनमूल्ये यांचे सजीव चित्रण ग्रामीण समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीला अधोरेखित करते. निवडक मराठी कादंबऱ्यांतील व्यक्तिरेखा या विशिष्ट सामाजिक वर्गांचे प्रतिनिधित्व करत असून त्यांच्या संघर्शातून ग्रामीण समाजाची मानवी, भावनिक आणि वास्तववादी बाजू समोर येते. ग्रामीण जीवनातील

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

संघर्ष केवल वैयक्तिक स्वरूपाचा न राहता तो सामाजिक परिवर्तनाची दिशा दाखवणारा ठरतो. या कादंबऱ्यांतून लेखकांनी केवळ वास्तव मांडले नाही, तर त्या वास्तवावर चिकित्सक भाष्य करून सामाजिक जागृती निर्माण करण्याची साहित्यिक भूमिका स्वीकारलेली आहे. त्यामुळे मराठी ग्रामीण कादंबरी ही समाजाचे प्रतिबिंब असण्याबरोबरच सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरक शक्ती ठरते. एकूणच प्रस्तुत अध्ययनातून असे निष्पन्न होते की मराठी कादंबऱ्यांतील ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तव हे केवळ भूतकाळाचे दस्तऐवजीकरण नसून बदलत्या काळातील ग्रामीण समाजाच्या समस्या, संघर्ष आणि मूल्यपरिवर्तन यांचे सखोल आकलन करून देणारे आहे. हे अध्ययन ग्रामीण साहित्यावरील संशोधनाला नवी दिशा देणारे असून भविष्यातील सामाजिक व साहित्यिक अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरते.

संदर्भसूची

1. देशपांडे, ग. प. (2002). मराठी कादंबरी आणि सामाजिक वास्तव. पुणे, भारत: पॉप्युलर प्रकाशन.
2. जाधव, न. (2008). ग्रामीण समाज आणि मराठी साहित्य. औरंगाबाद, भारत: प्रतिमा प्रकाशन.
3. पाटील, ब. वि. (2004). मराठी कादंबरी : स्वरूप आणि परंपरा. कोल्हापूर, भारत: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
4. फडके, य. दि. (2001). सामाजिक परिवर्तन आणि मराठी साहित्य. मुंबई, भारत: राजहंस प्रकाशन.
5. लांजेवार, द. (2009). दलित साहित्य आणि ग्रामीण वास्तव. नागपूर, भारत: सुगावा प्रकाशन.
6. तांबे, स. (2014). ग्रामीण स्त्रीजीवन आणि मराठी कादंबरी. पुणे, भारत: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
7. गाडगीळ, म. (2006). ग्रामीण समाज आणि सांस्कृतिक परिवर्तन. नवी दिल्ली, भारत: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
8. गोकुळे, स. (2010). मराठी कादंबऱ्यांतील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण. भारतीय साहित्य व समाज, 4(2), 45–58.